

Szanowni Czytelnicy,

Oddajemy do Państwa rąk kolejny numer *Studiów*, w którym kontynuujemy dwujęzyczną wersję publikacji artykułów. Celem, który przyświeca redakcji jest możliwie szerokie zaprezentowanie myśli polskich teologów na arenie międzynarodowej, gdzie częstą przeszkodą może jeszcze ciągle być bariera językowa.

Tematykę poruszaną w prezentowanym numerze pisma otwiera tekst Księdza Profesora Artemiuka, w którym autor podejmuje próbę rekonstrukcji zarzutów Żydów i pogan wobec chrześcijan w pierwotnym Kościele. Po uwagach wprowadzających, autor systematycznie odtwarza argumenty obu grup w sposób bardzo czytelny, porządkuje je i przedstawia w kompetentny sposób. Sięga do starożytnych źródeł, Talmudu i pism pogańskich, w celu wydobycia zarzutów. Katalog argumentów przeciwników chrześcijan stanowi podstawę dla rodzących się apologii, które stanowią odpowiedź daną przez wyznawców Jezusa przeciwnikom. Artykuł ten wpisuje się w cykl problematyki poświęconej nowej apologii, w który już kolejny raz wpisuje się Ksiądz Profesor Przemysław Artemiuk.

Wiara potrzebuje niewątpliwie osadzenia w kulturze i filmie, które są niewątpliwie istotnymi *loci communes*. Profesor Grzegorz Łęcicki w sposób syntetyczny przedstawia rolę i znaczenie piosenki jako detalu w polskich filmach fabularnych: komediowych, dramatycznych i religijnych. Zaakcentowanie znaczenia piosenki jako elementu ubarwiającego filmową fabułę oraz nośnika treści ideowych. Można postawić pytanie o związek tej problematyki z refleksją teologiczną. Odpowiedź nasuwa się spontanicznie, szczególnie jeśli uwzględni się rolę kultury dla pogłębiania wiary i przyjmie jej szeroką definicję zaproponowaną w soborowej konstytucji „*Gaudium et spes*”.

Drugi numer pisma trafia zawsze w okres liturgiczny, w którym Kościół celebrował uroczystość Niepokalanego Poczęcia Najświętszej

Dear Readers,

We would like to present the next issue of *Studies*, in which we continue the bilingual publication of the articles. The editors aim to present the thought of Polish theologians as widely as possible in the international arena, where a language barrier can still often be an obstacle.

The subject matter of this issue opens with a text by Professor Artemiuk, in which the author attempts to reconstruct the accusations of Jews and pagans against Christians in the early Church. After the introductory remarks, the author systematically reconstructs the arguments of both groups in a very clear way, orders them and presents them in a competent manner. He draws on ancient sources, the Talmud and pagan writings, to flesh out the charges. The catalogue of arguments of the opponents of the Christians forms the basis for the nascent apologias, which is the answer given by the followers of Jesus to their opponents. This paper is a part of a series dedicated to the new apologia, the Reverend, Professor Przemyslaw Artemiuk, contributes to once again.

There is no doubt that faith needs to be embedded in culture and cinema, which are undoubtedly important *loci communes*. Professor Grzegorz Łęcicki synthetically presents the role and significance of a song as a detail in Polish feature movies: comedies, dramas and religious films. He stresses the importance of the song as an element which embellishes the film plot and as a carrier of ideological content. One can pose a question about the relation between this issue and theological reflection. The answer comes spontaneously, especially if we consider the role of culture in deepening faith and accept its broad definition proposed in the conciliar constitution *Gaudium et spes*.

The second issue of the magazine always falls in the liturgical period when the Church celebrates the Solemnity of the Immaculate

Maryi Panny. Waldemar Noworyta przywołuje św. Bernarda z Clairvaux jako wielkiego teologa i czciciela maryjnego, który jednak jest często uważany za radykalnego przeciwnika prawdy o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny. Z drugiej strony, był wielkim zwolennikiem poglądu o otrzymaniu przez Matkę Chrystusa przywileju szczególnej łaski. Autor artykułu stara się wyjaśnić tę niespójność w jego nauce, która wynika z krytyki poglądu o niepokalanym poczęciu i jednoczesnej akceptacji posiadania przez Maryję pełnego uświęcenia. Wyjaśnienie tej kwestii jest konieczne, by zobaczyć, iż oryginalna myśl mariologiczna św. Bernarda z Clairvaux jest mocno osadzona w pewnym kluczu teologicznym, a jego wizja miała wpływ na późniejszą mariologię.

Współczesna duchowość jest niewątpliwym wezwaniem dla Kościoła. Pojawia się bowiem coraz częściej wiele propozycji, które balansują pomiędzy teorią spiskową a zakładaną naiwnością odbiorców propozycji. Ważne jest zatem przywoływanie i uaktualniona prezentacja form duchowości, szczególnie docenionych w tradycji Kościoła. Jedną z nich jest pobożność sakramentalna. Ksiądz Profesor Marek Tatar zwraca uwagę, że nieustanne odkrywanie i pogłębianie tajemnicy życia sakramentalnego należy do istoty nauczania i posłannictwo Kościoła. To posłannictwo wynika z bezpośredniego nakazu Jezusa Chrystusa (por. Mt 26, 26-29; 28, 19). Sakramenty są zatem drogą komunijno-komunikatywnego działania Boga wobec człowieka a także wydarzeniami, w których On sam udziela się człowiekowi. Właśnie w ten sposób urzeczywistnia się droga do zjednoczenia człowieka z Bogiem będąca istotą duchowości chrześcijańskiej. We współczesnym świecie przenikniętym pragmatycznym empiryzmem oraz technicyzmem należy na nowo wrócić do pojęcia, ale także rzeczywistości misterium oznaczającego niezwykle subtelną, a także intymną więź człowieka z Bogiem. Jednocześnie komunijna jedność z Bogiem prowadzi do jedności z drugim człowiekiem a także rodzi nowy porządek świata przeniknięty duchem Ewangelii.

Zapraszamy do lektury.

Conception of the Blessed Virgin Mary. Waldemar Noworyta recalls St. Bernard of Clairvaux as a great theologian and Marian devotee, who, however, is often considered a radical opponent of the truth about the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary. On the other hand, he was a great supporter of the view that the Mother of Christ received the privilege of special grace. The author seeks to explain this inconsistency in his teaching, which stems from both his criticism of the view of the immaculate conception and his simultaneous acceptance of Mary's possession of full sanctification. Clarifying this point is crucial to see that the original Mariological thought of St. Bernard of Clairvaux is firmly rooted in a certain theological key, and his vision influenced further Mariology.

Contemporary spirituality is undoubtedly a challenge for the Church. In fact, there are increasingly many ideas that balance between conspiracy theory and the assumed naivety of their recipients. It is therefore important to recall and update forms of spirituality that are particularly appreciated in the Church's tradition. Sacramental piety is one of them. Professor Marek Tatar points out that constant discovering and deepening the mystery of sacramental life belongs to the essence of teaching and mission of the Church. This mission results from the direct command of Jesus Christ (cf. Mt 26:26-29; 28:19). The sacraments are thus the way of God's communicative action towards man and the events in which he makes himself known to man. It is how the way to man's union with God, which is the essence of Christian spirituality, is realised. In the modern world, permeated by pragmatic empiricism and technicism, one needs to return anew to the concept, but also to the reality of mystery, which signifies the extremely subtle and intimate relationship of man with God. Simultaneously, communion with God leads to unity with another human being and gives birth to a new world order permeated with the spirit of the Gospel.

Enjoy the reading!

KS. PROF. UCZ. DR HAB. PRZEMYSŁAW ARTEMIUK¹

WT UKSW w Warszawie

☎ 0000-0001-5337-0329

ZARZUTY ŻYDÓW I POGAN WOBEC CHRZEŚCIJAN W PIERWOTNYM KOŚCIELE. PERSPEKTYWA APOLOGIJNA

WSTĘP

Słowo *apologia* w kontekście chrześcijańskim pojawia się najpierw w tekstach Nowego Testamentu². Spotykamy je zaledwie osiem razy (zob. Dz 22,1; 25,16; 1 Kor 9,3; 2 Kor 7,11; Flp 1,7.16; 2 Tm 4,16). Niemniej jednak wezwanie z *Pierwszego Listu* św. Piotra Apostoła: „Pana zaś Chrystusa miejcie w sercach za Świętego i bądźcie zawsze gotowi do obrony (*pros apologian*) wobec każdego, kto domaga się od was uzasadnienia tej nadziei, która w was jest” (1 P 3,15), stanowiące zachętę do obrony wiary, uchodzi za klasyczny tekst, zawierający

¹ Ks. prof. ucz. dr hab. Przemysław Artemiuk (ur. 1974) – teolog fundamentalny, adiunkt na Wydziale Teologicznym UKSW, wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży oraz przewodniczący Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce. Ostatnio opublikował monografię „W obronie spraw najważniejszych. Szkice o apologii” (Poznań 2019) oraz zbiór tekstów publicystycznych „Podręczny alfabet katolicka” (Kraków 2018), a także zredagował tom studiów „Nowa apologia. Czego, wobec kogo i jak bronimy?” (Płock 2020).

² W artykule wykorzystuję fragmenty mojej książki, zob. P. Artemiuk, *Renesans apologii*, Płock 2016, s. 33-72.

FR. PROF. PRZEMYSŁAW ARTEMIUK, PhD¹

WT UKSW in Warsaw

☎ 0000-0001-5337-0329

JEWISH AND GENTILE ALLEGATIONS AGAINST CHRISTIANS IN THE EARLY CHURCH. AN APOLOGETIC PERSPECTIVE

INTRODUCTION

The word *apologia* in a Christian context first appears in New Testament texts.² We only encounter it eight times (see Acts 22:1; 25:16; 1 Cor 9:3; 2 Cor 7:11; Phil 1:7.16; 2 Tim 4:16). Nevertheless, the exhortation from *the First Letter of Peter* saying “But in your hearts revere Christ as Lord. Always be prepared to give an answer (*pros apologian*) to everyone who asks you to give the reason for

¹ Fr. Prof. Przemysław Artemiuk, PhD (born 1974) – a fundamental theologian, assistant professor at the Faculty of Theology of UKSW, lecturer at the Major Seminary in Łomża and president of the Association of Fundamental Theologians in Poland. He has recently published a monograph „W obronie spraw najważniejszych. Szkice o apologii” [In defence of the most important matters. Essays on Apology] (Poznań 2019) and a collection of journalistic texts „Podręczny alfabet katolicka” [„A handy alphabet of a Catholic” (Kraków 2018), and also edited a volume of studies „Nowa apologia. Czego, wobec kogo i jak bronimy?” [The New Apologia. What, towards whom and how do we defend?] (Płock 2020).

² The article uses excerpts from my book, see P. Artemiuk, *The Renaissance of Apologia*, Płock 2016, pp. 33-72.

dwa istotne wymiary współczesnej teologii fundamentalnej: obronę i uzasadnienie³. Nie zmienia to jednak faktu, że żadne z pism nowotestamentalnych, nawet Ewangelie, nie są *sensu stricte* apologiami, chociaż ten wymiar przenika zarówno ich treść (szczególnie jest widoczny w *Ewangelii wg św. Jana*), jak i samo przepowiadanie Jezusa, a potem Jego uczniów. Obrona prawdy o zmartwychwstaniu ukrzyżowanego Pana była dominantą pierwszych misji ewangelizacyjnych. Stając najpierw wobec Żydów, a potem pogan, uczniowie Jezusa byli niejako *skazani* na apologię, w przeciwnym bowiem razie nauka Krzyża nie wyszłaby poza mury Wieczernika. W takim właśnie kontekście św. Paweł wypowiada słynne twierdzenie: „Gdy Żydzi żądają znaków, a Grecy szukają mądrości, my głosimy Chrystusa ukrzyżowanego, który jest zgorszeniem dla Żydów, a głupstwem dla pogan, dla tych zaś, którzy są powołani, tak spośród Żydów, jak i spośród Greków – Chrystusem, mocą Bożą i mądrością Bożą” (1 Kor 1,22-24). Badając zatem moment narodzin pierwszych apologii chrześcijańskich, pytam po pierwsze o kontekst ich powstania, czyli sytuację historyczną, oskarżenia ze strony Żydów i pogan, następnie o charakter, tematykę dzieł, a w końcu o sposób argumentacji, jaki wypracowali pierwsi apologeti.

J.N.D. Kelly (zm. 1997) stwierdza, że czas od epoki apostołów do połowy drugiego wieku może budzić szczególne zainteresowanie⁴. Rodzące się chrześcijaństwo, pomimo swojej specyfiki, w oczach rzymskich pisarzy zlewało się początkowo z żydowskim mono-teizmem. Swetoniusz (zm. ok 140) w swoich *Żywotach Cezarów*, charakteryzując panowanie Nerona (54-68), nazywa wyznawców Chrystusa sekciarskim zabobonem, zagrażającym rzymskiej tradycji⁵. Opisując z kolei czasy Klaudiusza (41-54), wspomina o dekreście

³ Zob. H. Verweyen, *Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie*, Regensburg 2002⁴, s. 33-43.

⁴ J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, przekład J. Mrukwówna, Warszawa 1988, s. 34.

⁵ Swetoniusz, *Żywoty Cezarów: Nero*, 16; t. II, przekład J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004, s. 404.

the hope that you have.” (1 Peter 3:15), an exhortation to defend the faith, is considered a classic text, which contains two essential dimensions of contemporary fundamental theology, i.e. defence and justification³. This does not change the fact, however, that none of the New Testament writings, not even the Gospels, are in the strict sense apologias, although this dimension pervades both their content (it is particularly visible in *the Gospel according to St John*) and the very preaching of Jesus and later his disciples. The defence of the truth about the resurrection of the crucified Lord was the dominant feature of the first evangelising missions. Facing first the Jews and then the Gentiles, the disciples of Jesus were, as it were, condemned to be apologists, for otherwise the teaching of the Cross would not have gone beyond the walls of the Cenacle. It is in this context that St Paul makes his well-known statement: “Jews demand signs and Greeks look for wisdom, 23 but we preach Christ crucified: a stumbling block to Jews and foolishness to Gentiles, 24 but to those whom God has called, both Jews and Greeks, Christ the power of God and the wisdom of God.” (1 Cor 1:22-24).

Therefore, in examining the moment of birth of the first Christian apologias, the author first asks about the context in which they were written, i.e. the historical situation, the accusations made by Jews and Gentiles, then about the nature and subject matter of the works, and finally about the method of argumentation developed by the first apologists.

J.N.D. Kelly (died in 1997) states that the time from the Age of the Apostles to the middle of the second century may be of particular interest.⁴ The emerging Christianity, despite its specificity, in the eyes of Roman writers initially merged with Jewish monotheism. Suetonius (died ca. 140) in his *Lives of the Caesars*, when characterizing the reign of Nero (54-68), calls the followers of Christ a sectarian

³ See H. Verweyen, *Gottes letztes Wort. Grundriss der Fundamentaltheologie*, Regensburg 2002⁴, pp. 33-43.

⁴ J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, translated by J. Mruwkówna, Warsaw 1988, p. 34.

banicyjnym, prawdopodobnie z 49 r., na mocy którego Żydzi zostali wypędzeni z Rzymu. Historyk stwierdza, że akt ten dokonał się, ponieważ „bezustannie wicherzyli, podżegani przez jakiegoś Chrestosa”⁶. Ta lakoniczna wypowiedź może sugerować zarówno spór w obrębie społeczności żydowskiej, zamieszkującej Wieczne Miasto, którego przyczyną jest Chrestos⁷, jak i utożsamienie chrześcijan, czy też judeochrześcijan z Żydami. Wszyscy bowiem ponieśli tę samą karę. Tego typu wątpliwości nie posiadał już ani Celsus (zm. III w.), atakujący chrześcijan z pozycji judaizmu i myśli greckiej, ani też cesarz i filozof Julian Apostata (zm. 363)⁸, wyraźnie odróżniający te dwa wyznania. Ten ostatni w polemicznym traktacie z roku 362/363 *Przeciw Galilejczykom* stwierdza jednoznacznie: „ponieważ oni [chrześcijanie] mówią, że różnią się od dzisiejszych Żydów, ale nadal są prawdziwymi Izraelitami według słów proroków i że podporządkowują się przede wszystkim Mojżeszowi i prorokom, którzy po nim nastąpili w Judei, zobaczymy zatem, w czym naprawdę zgadzają się z nimi”⁹. Niezależnie jednak od początkowych opinii i wątpliwości rzymskich pisarzy, stykających się z wyznawcami Chrystusa w różnych miejscach cesarstwa, pierwsi chrześcijanie nie byli żadnym ugrupowaniem żydowskim czy też sektą funkcjonującą w ramach kształtującego się judaizmu rabinicznego. Pierwotny Kościół rodził się w opozycji do Żydów, dlatego źródeł pierwotnej

⁶ Swetoniusz, Żywoty Cezarów: Boski Klaudiusz, 25; t. II, s. 366. Dekret banicyjny odnotowuje również św. Łukasz w *Dziejach Apostolskich*, kiedy opisuje pobyt Pawła w Koryncie i spotkanie z Akwilą i Pryscyllą (Dz 18,1-2).

⁷ Nie wiemy, czy w stwierdzeniu Swetoniusza chodzi o świadome zniekształcenie postaci Jezusa (przymiotnik *chrestos* znaczy: łagodny, miły, użyteczny, dobry, wspaniały), fakt ten jednak wykorzystali pozytywnie pisarze chrześcijańscy, zob. Justyn Męczennik, 1 *Apologia* 4,1, w: Justyn Męczennik, 1 i 2 *Apologia*. Dialog z Żydem Tryfonem, przekład L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 44.; Tertulian, *Apologetyk* III,5, „Pisma Ojców Kościoła”, t. XX, red. J. Sajdak, Poznań 1947, s. 17.

⁸ Zob. Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, II,1-9, przekład S. Kalinkowski, Warszawa 1986, s. 87-94.

⁹ Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, 243A-253B, przekład A. Pająkowska, Poznań 2012, s. 67.

superstition, threatening the Roman tradition⁵. In turn, in his account of the time of Claudius (41-54), he mentions an outlaw decree, probably from 49, by which the Jews were expelled from Rome. The historian states that act took place because they “were continually making disturbances at the instigation of one Chrestus.”⁶ This laconic statement may suggest both a dispute within the Jewish community living in the Eternal City caused by Chrestus⁷, and an identification of Christians, or Judeo-Christians, with Jews. For they all suffered the same punishment. Neither Celsus (d. 3rd century), who attacked Christians from a position of Judaism and Greek thought, nor the emperor and philosopher Julian the Apostate (d. 363)⁸, who clearly distinguished between the two faiths. The latter, in his polemical treatise of 362/363 *Against the Galileans*, states unequivocally that “since the Galilaeans say that, though they are different from the Jews, they are still, precisely speaking, Israelites in accordance with their prophets, and that they obey Moses above all and the prophets who in Judaea succeeded him, let us see in what respect they chiefly agree with those prophets.”⁹ However, regardless of the initial opinions and doubts of the Roman writers, who came into contact with Christ’s

⁵ Suetonius vol. II *The Lives of the Caesars*, II: Nero, 16; online https://www.gutenberg.org/files/6400/6400-h/6400-h.htm#link2H_4_0007 accessed on 26.10.2021.

⁶ Suetonius vol. II *The Lives of the Caesars*: Claudius, 25; p. 366. The decree of banishment is also recorded by St. Luke in the Acts of the Apostles when he describes Paul’s stay in Corinth and his meeting with Aquila and Priscilla (Acts 18:1-2).

⁷ We do not know whether Suetonius’s statement refers to a conscious distortion of the figure of Jesus (the adjective *chrestos* means gentle, kind, useful, good, wonderful), but this fact was positively employed by Christian writers, see Justin Martyr, 1 Apologia 4,1, in: Justin Martyr, 1 and 2 Apologia. Dialogue with Trypho, translated by L. Misiarczyk, Warsaw 2012, p. 44; Tertullian, Apologetics III,5, „Pisma Ojców Kościoła” [Writings of the Fathers of the Church], vol. XX, ed. by J. Sajdak, Poznań 1947, p. 17.

⁸ See Origen *Contra Celsum*, II,1-9, translated by S. Kalinkowski, Warsaw 1986, pp. 87-94.

⁹ Julian the Apostate, *Against the Galileans*, 243A-253B, online https://www.tertullian.org/fathers/julian_apostate_galileans_1_text.htm accessed on 26.10.2021

apologii najpierw należy szukać w polemice antyjudajstycznej, a nie w zarzutach wysuwanych przez pogan.

H. Seweryniak (ur. 1951), badając początki Kościoła, zgłasza dwie uwagi natury metodologicznej. Stwierdza najpierw, iż rzeczywistość eklezjalną lat trzydziestych I wieku w Ziemi Świętej należy opisać słowami: polimorfia i ortodoksja¹⁰. Pierwsze z nich oznacza wielopostaciowość chrześcijaństwa, przybierającego na terenie Palestyna liczne nurty, istniejące równolegle, co może oznaczać, że Kościół nie miał jeszcze jednolitego charakteru (podobnie zresztą funkcjonował judaizm tamtego czasu). Problem ortodoksyjności pierwszych wspólnot każe między innymi zapytać o kształtowanie się relacji społeczności żydowskiej do pierwszych chrześcijan. Kiedy i w jaki sposób nastąpiło definitywne rozejście się Kościoła i synagogi? Od jakiego momentu zaczęto traktować chrześcijan jako *minim*, czyli heretyków w obrębie judaizmu? Po drugie, sugeruje płocki teolog, genezy Kościoła nie można upatrywać jedynie w odrzuceniu Jezusa przez Izrael. Przecież część Żydów przyjęła Ewangelię o królestwie, o czym świadczą istnienie wspólnot pierwszych chrześcijan w Judei, Samarii i Galilei¹¹.

¹⁰ Zob. H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, w: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 186.

¹¹ Niemiecki patrolog M. Fiedrowicz (ur. 1957), autor monumentalnych prac na temat początków chrześcijaństwa, nie dostrzega niemal zupełnie obrony wobec judaizmu, w starożytnych dziejach apologii natomiast wyróżnia sześć okresów. Przedstawiają się one następująco. Pierwszy, to czas kształtowania się apologii, który następuje po okresie kerygmaticznego przepowiadania (znamionują go takie dzieła, jak: apokryficzna *Nauka Piotra* – ok. 130 r. i akta Męczenników). Po nim przypada etap pierwszych apologii (II w.). Niemiecki patrolog zalicza do nich dzieła Kwadratusa, Arystydesa, Justyna, Miliadiadesa, Apolinarego z Hierapolis, Mielitona z Sardes i Atenagorasa. Następnie przychodzi czas na dojrzałą literaturę apologijną (II/III), a zatem działalność takich apologetów, jak: Tacjan Syryjczyk, Teofil Antiocheński, Ireneusz, Klemens Aleksandryjski, Tertulian, Minucjusz Felix, Hipolit Rzymski, Cyprian i Orygenes. Kolejny okres, to czas wielkich prac polemicznych (III/IV). Należą do nich pisma Laktancjusza, Euzebiusza z Cezarei, Atanazego i wczesnego dzieła Augustyna. Następny etap, to trzyletnie panowanie

followers in various parts of the empire, the first Christians were not a Jewish grouping or sect within the emerging rabbinic Judaism. The early Church was born in opposition to the Jews, so the sources of the original apologia must first be sought in anti-Judaic polemics, not in the accusations made by Gentiles.

Seweryniak (b. 1951), studying the origins of the Church, makes two methodological remarks. First, he states that the ecclesial reality of the thirties of the first century in the Holy Land should be described with the words: polymorphy and orthodoxy.¹⁰ The first one means the multiformity of Christianity, which took on numerous parallel trends in Palestine, which may mean that the Church was not yet uniform in character (Judaism of that time functioned in a similar way). The problem of the orthodoxy of the first communities raises questions, among others, about the development of the relationship of the Jewish community and the first Christians. When and how did the definitive separation of church and synagogue take place? Since when did Christians start to be treated as *minims*, i.e. heretics within Judaism? Secondly, the theologian from Płock suggests, the genesis of the Church cannot be found only in Israel's rejection of Jesus. After all, some Jews accepted the Gospel about the kingdom, which is proved by the existence of the communities of the first Christians in Judea, Samaria and Galilee.¹¹

¹⁰ See H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju* [Genesis of the Church and the first stages of its development] in: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa* [Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity], ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, p. 186.

¹¹ Fiedrowicz (b. 1957), the German pathologist, author of monumental works on the early Christianity, sees almost no defence against Judaism, while he distinguishes six periods in the ancient history of apologia. These are as follows. The first one is the time of formation of apologia, which follows the period of kerygmatic preaching (marked by such works as the apocryphal *Teaching of Peter* – ca. 130 and Acts of Martyrs). It is followed by the stage of the first apologies (the 2nd century). The German pathologist classifies the works of Quadratus, Aristides, Justin, Miltiades, Apolinus of Hierapolis, Mieliton of Sardes and Athenagoras among them. Then comes the time of mature apologetic literature (II/III), and thus the work

WOBEC JUDAIZMU

Uwagi dotyczące początków Kościoła są również istotne przy badaniu pierwszych apologii. Okazuje się bowiem, że obrona chrześcijaństwa jest następstwem zarzutów stawianych przez Żydów. Poprzedzają ją prześladowania, świadczące o narastającym konflikcie z wyznawcami Jezusa, aż do całkowitej separacji judaizmu. Prześledźmy zatem najpierw dzieje relacji chrześcijańsko-żydowskich, a następnie zbadajmy zarzuty.

O pierwszych aktach przemocy władzy żydowskiej wobec chrześcijan informują *Dzieje Apostolskie* (Dz 6-7) i *Listy św. Pawła* (Ga 1,13; Flp 3,7-8). Chodzi o prześladowania hellenistów, czyli Żydów z diaspory, mówiących po grecku, którzy osiedlali się w Jerozolimie, aby tutaj dokończyć swojego życia. Ofiarą ukamienowania padł wtedy Szczepan, jeden z grona Siedmiu (Dz 7), a grono hellenistów rozproszyło się najpierw po Judei i Samarii, a następnie udało się do Fenicji, na Cypr i do Antiochii (Dz 11,27-30). Rok 44 przynosi nowe wystąpienia przeciw chrześcijanom. Król Herod Agryppa I (zm. 44), sprzyjający Żydom, uderza w grono Dwunastu. Skazuje najpierw na śmierć Jakuba, syna Zebedeusza, a następnie wtrąca Piotra do więzienia. Prześladowania nie omijają również św. Pawła, który w latach 32-33 nawraca się. Żydzi azjatyccy próbują go zamordować przy Świątyni prawdopodobnie w roku 58. Po nieudanym zamachu doprowadzają jednak do aresztowania apostoła i oddalenia go najpierw z Jerozolimy, a potem z Palestyny.

cesarza Juliana Apostaty (361-363). Jego pogański zwrot wywołuje reakcję obronną chrześcijan. W tym okresie pojawiają się pisma Apolinarego z Laodycei, Grzegorza z Nazjanzu i Cyryla Aleksandryjskiego. *Państwo Boże* Augustyna zamyka wczesne dzieje apologii, która kończy się wraz z upadkiem Rzymu (410 r.); zob. M. Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 2006³; inne prace zob. tenże, *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004; tenże, *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*, przekład W. Szymona, Kraków 2009.

AGAINST JUDAISM

The remarks on the origins of the Church are also relevant when studying the first apologias. For it turns out that the defence of Christianity follows the accusations made by the Jews. It is preceded by persecutions, testifying to the growing conflict with the followers of Jesus, until the complete separation of Judaism. Therefore, the author first traces the history of Christian-Jewish relations, and then examines the charges.

The first acts of the Jewish authorities' violence against Christians are reported in the *Acts of the Apostles* (Acts 6-7) and in *the Epistles of St Paul* (Galatians 1:13; Phil 3:7-8). It concerns the persecution of Hellenists, i.e. Jews from the Diaspora who spoke Greek and who settled in Jerusalem in order to complete their lives there. Stephen, one of the Seven, was then stoned to death (Acts 7), and the Hellenists dispersed first to Judea and Samaria, then to Phoenicia, Cyprus and Antioch (Acts 11:27-30). The year 44 brings new actions against the Christians. King Herod Agrippa I (d. 44), a supporter of the Jews, strikes against the Twelve. He first condemns James, son of Zebedee, to death, and then throws Peter into prison. St Paul, who converts in AD 32-33, is not spared persecution either. The Jews of Asia attempt

of such apologists as Tacitus the Syrian, Theophilus of Antioch, Irenaeus, Clement of Alexandria, Tertullian, Minucius Felix, Hippolytus of Rome, Cyprian and Origenes. The next period is the time of the great polemical works (III/IV). These include the writings of Lactantius, Eusebius of Caesarea, Athanasius and the early work of Augustine. The next stage is a three-year reign of the emperor Julian the Apostate (361-363). His pagan turn provokes a defensive reaction from Christians. During this period, the writings of Apollo of Laodicea, Gregory of Nazianzus and Cyril of Alexandria appear. Augustine's *The City of God* closes the early history of apologetics, which ends with the fall of Rome (AD 410); see M. Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum. Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*, Paderborn/München/Wien/Zürich 20063; for other works see the same, *Christen und Heiden. Quellentexte zu ihrer Auseinandersetzung in der Antike*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004; *ibid*, *Theology of the Church Fathers. Fundamentals of early Christian reflection on faith*, translated by W. Szymon, Kraków 2009.

Kolejna fala prześladowań przypada na rok 62. Ginie wtedy Jakub Młodszy, „brat Pański” oraz inni chrześcijanie. Wszyscy zostają oskarżeni o przekroczenie Prawa. Niezależną relację o tym wydarzeniu podaje Józef Flawiusz, a także późniejsi pisarze chrześcijańscy¹². Zgodnie z przekazem Hegezypa, przechowuje go Euzebiusz, Żydzi prosili Jakuba Młodszego, aby powstrzymał naród, który zadurzył się w Jezusie, jak gdyby On był Chrystusem. Brat Pański wykorzystał jednak przemówienie na wzgórze świątynnym w dniu Paschy, do złożenia świadectwa na wzór Szczepana. Dlatego też Żydzi stracili go w dół i ukamienowali¹³. Zatem w przededniu pierwszej wojny żydowskiej (66-73), jak zauważa H. Seweryniak, wybór chrześcijaństwa przez dużą część Żydów dla przywódców narodu staje się problematyczny¹⁴. Po męczeńskiej śmierci Jakuba Młodszego chrześcijanie przenoszą się ze stolicy prawdopodobnie do Pelli, leżącej w Dekapolu po wschodniej stronie Jordanu, w odległości 125 km od Ammanu¹⁵. Do Świętego Miasta wracają zaś po upadku powstania w roku 70. Na czele wspólnoty staje Szymon, kolejny krewny Jezusa.

Czas powojenny, to dla Żydów wymuszona reforma i wyłanianie się judaizmu rabinicznego¹⁶. Religia żydowska traci Świątynię, wokół której kształtowało się życie narodu. Nie ma już kapłanów i porządku świątecznego, na którym wszystko się opierało. Dokonując redefinicji religijnej tożsamości („rodzący się wokół ruchu faryzejskiego, jedyne, jaki przetrwał, typ wiary i tożsamości żydowskiej nazywa się w literaturze fachowej judaizmem rabinackim/rabinicznym bądź

¹² Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, XX,9,1, przekład Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa 1993³, s. 876.

¹³ Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, II,23,1-20, przekład A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 80-87.

¹⁴ Zob. H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 199.

¹⁵ Zob. Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, III,5,3, s. 96-97.

¹⁶ Zob. S.J.D. Cohen, M. Satlow, *Dominacja rzymska. Powstanie żydowskie i zburzenie drugiej Świątyni*, w: *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 385-428.

to assassinate him at the Temple, probably in AD 58, but they have the apostle arrested and expelled first from Jerusalem and then from Palestine.

The next wave of persecution comes in AD 62, when James the Just, also called James, brother of the Lord, and other Christians are killed. All were accused of transgressing the Law. An independent account of what happened is given by Flavius Josephus, as well as later on by Christian writers. According to the account of Hegesippus, preserved by Eusebius, the Jews asked James the Just to stop the people infatuating themselves with Jesus as if he had been Christ. The brother of the Lord, however, took advantage of the address on the temple hill on Passover Day to bear witness in the manner of Stephen. Therefore, the Jews threw him down and stoned him.¹² Thus, on the eve of the first Jewish war (AD 66-73), as Seweryniak notes, the choice of Christianity for the leaders of the nation by the majority of Jews becomes problematic.¹³ After the martyrdom of James the Just, the Christians move from the capital probably to Pella, located in the Decapolis on the eastern side of the Jordan River, 125 km from Amman.¹⁴ Simon, another relative of Jesus, became the leader of the community.

The post-war period was a time of forced reform for the Jews and the emergence of rabbinical Judaism.¹⁵ The Jewish religion loses the Temple around which the life of the nation was shaped. Gone are the priests and the festive order on which everything was based. By redefining its religious identity (“the type of Jewish faith and identity that emerged around the Pharisaic movement,

¹² Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine*, II,23,1-20, translated by A. Lisiecki, Poznań 1924, pp. 80-87.

¹³ See H. Seweryniak, “Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 199.

¹⁴ See Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History*, III,5.3, pp. 96-97.

¹⁵ See S.J.D. Cohen, M. Satlow, *Roman Domination: The Jewish Revolt and the Destruction of the Second Temple*, in *Ancient Israel – From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2007, pp. 385-428.

talmudycznym¹⁷), Żydzi widzą wyraźnie siłę pierwotnego Kościoła (chrześcijanie i judeochrześcijanie są obecni w wielu miejscach Ziemi Świętej) i postrzegają go jako zagrożenie. W tym czasie dochodzi do coraz częstszych dysput publicznych z chrześcijanami, jak również wzrasta negatywne nastawienie przywódców żydowskich wobec Kościoła. Przed rokiem 70 czymś naturalnym było odwiedzanie Świątyni Jerozolimskiej przez chrześcijan. Po jej zburzeniu wyraźnie już rysuje się podział. Nazarejczycy zostają usunięci z synagog oraz zepchnięci na margines życia społecznego. Określa się ich wrogim mianem *minim* (heretycy, odstępcy od judaizmu)¹⁸, bądź mniej polemicznym *nocrim* (zwolennicy, wyznawcy Nazarejczyka)¹⁹. Pierwotny etap relacji chrześcijańsko-żydowskich zamyka klęska drugiego powstania żydowskiego przeciw Rzymianom (132-135), które wybuchło w proteście przeciwko hellenizacji judaizmu. Na czele rewolty stanął Szymon Bar Kochba, ogłoszony przez rabiego Akibę mesjaszem, mającym odnowić kult świątynny. Przywrócenie najważniejszego dla Żydów miejsca kultu, może świadczyć o tym, że bunt miał także rysy antychrześcijańskie. „Dlatego – co poświadcza na przykład Justyn w «Apologii» (I, 29) – Szymon zwrócił się z taką samą zaciekleścią przeciw chrześcijanom, co przeciw Rzymianom²⁰”.

Na przełomie pierwszego i drugiego wieku – zauważa L. Misiarczyk (ur. 1964) – Kościół, co doskonale jest wyczuwalne w *Listach św. Ignacego Antiocheńskiego* (zm. ok. 107), zyskuje coraz wyraźniejszą tożsamość, zasadniczo różnicującą go od judaizmu. Pierwszym znakiem niezależności jest nazwa nadana uczniom Jezusa. Autor

¹⁷ H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 205; zob. L.I.A. Levine, *Judaizm od zburzenia Jerozolimy do upadku drugiego powstania żydowskiego (lata 70-135)*, w: *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. H. Shanks, przekład W. Chrostowski, Warszawa 2013, s. 211-247.

¹⁸ Zob. M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, Lublin 2013, s. 171-180.

¹⁹ Tamże, s. 165-171.

²⁰ H. Seweryniak, *Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju*, s. 209; zob. J. Ciecieląg, *Powstanie Bar Kochby 132-135 po Chr.*, Zabrze 2008.

the only one that survived, is called Rabbinism or Rabbinic Judaism in the professional literature”¹⁶ The Jews clearly see the strength of the early Church (Christians and Judeo-Christians are present in many parts of the Holy Land) and see it as a threat. At that time, public disputes with Christians become more frequent, and the negative attitude of Jewish leaders towards the Church increases. Before AD 70, it was natural for Christians to visit the Temple in Jerusalem. After the destruction of the Temple, the division becomes clear. Nazarenes are expelled from the synagogues and pushed to the margins of social life. They are called *minim* (heretics, deviants from Judaism),¹⁷ or the less polemical *nocrim* (followers, followers of the Nazarene)¹⁸. The initial phase of Christian-Jewish relations ends with the defeat of the second Jewish revolt against the Romans (AD 132-135), which broke out in protest against the Hellenisation of Judaism. The revolt was led by Shimon Bar Kochba, proclaimed by Rabbi Akiba to be the Messiah, who was to renew the Temple cult. The restoration of the most important place of worship for Jews may prove that the revolt also had anti-Christian features. “Therefore – as attested for example by Justin in the “Apologia” (I, 29) – Simon turned as fiercely against the Christians as against the Romans.”¹⁹

At the turn of the first and second centuries – observes Misiarczyk (b. 1964) – the Church, which is perfectly discernible in the *Letters* of St Ignatius of Antioch (d. ca. 107), gains an increasingly clear

¹⁶ H. Seweryniak, „Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 205; see Lee I. Levine. “Judaism from the Destruction of Jerusalem to the End of the Second Jewish Revolt: 70-135 C.E.” Part II, in *Christianity and Rabbinic Judaism – a Parallel History of the Origins and Early Development*, ed. by H. Shanks, translated by W. Chrostowski, Warsaw 2013, pp. 211-247.

¹⁷ See. M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, [Jesus and His followers in the Talmud. Textological, historical and sociological analysis], Lublin 2013, pp. 171-180 .

¹⁸ Ibid, pp. 165-171.

¹⁹ H. Seweryniak, „Geneza Kościoła i pierwsze etapy jego rozwoju” [Genesis of the Church and the first stages of its development], p. 209; See J. Ciecieląg, *The Bar Kochba Revolt 132-135 after Chr.*, Zabrze 2008.

Dziejów Apostolskich zaznacza, że w Antiochii po raz pierwszy nazwano ich *christiano*i – chrześcijanie (Dz 11,26). Trudno dzisiaj jednoznacznie ustalić, kto pierwszy tę nazwę im nadał, poganie czy Żydzi. Jej wprowadzenie świadczy jednak o tym, że potrzebowano innego, nowego terminu, aby opisać uczniów Jezusa. Z pewnością decydująca był ich samoświadomość. „Najpierw, wyjaśnia płocki patrolog, sami chrześcijanie swoją wiarą i życiem pokazywali w Antiochii, że są inni zarówno od Żydów, jak i pogan, a dopiero potem pojawiło się odrębne ich określenie”²¹. To właśnie w tym mieście najwcześniej dokonał się proces separacji chrześcijaństwa od judaizmu²². I chociaż antiocheńscy uczniowie Chrystusa starą religię traktowali z szacunkiem, odnosząc się do niej jako do źródła idei, co widać w myśli teologicznej i języku *Listów św. Ignacego*, to równocześnie zdecydowali się na wyraźne porzucenie judaizmu.

L. Misiarczyk odnajduje wyraźne elementy tożsamości chrześcijańskiej w epistolografii biskupa Antiochii. Najpierw zwraca uwagę na system wiary i życia, charakterystyczny dla uczniów Jezusa. W *Liście do Magnezjan* św. Ignacy stwierdza, iż ten kto żyje według Prawa żydowskiego, pokazuje, że nie otrzymał łaski (Mag 8,1-2)²³. Chrześcijanin zatem powinien całkowicie porzucić dawne prawo, a otworzyć się na życie, które przyniósł Jezus. „Stańmy się zatem, wzywa św. Ignacy, Jego [prawdziwymi] uczniami i nauczmy się żyć po chrześcijańsku. Kto bowiem nazywa się jakimś innym niż

²¹ L. Misiarczyk, Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie *Listów św. Ignacego z Antiochii*, w: *Skąd Kościół? Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, red. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, s. 217.

²² Zob. R.E. Brown, J.P. Meier, *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.

²³ „Nie dajcie się zwodzić obcymi (błędnymi) naukami ani starymi baśniami (mitami) bez żadnego pożytku. Jeśli bowiem dzisiaj jeszcze żyjemy według Prawa żydowskiego, wyznajemy, że nie otrzymaliśmy łaski. Boscy prorocy żyli według Jezusa Chrystusa i dlatego właśnie byli prześladowani. Natchnieni Jego łaską mieli moc przekonać tych, co wątpili, że Bóg jest jeden i że objawił się nam przez Jezusa Chrystusa, swojego Syna”; Ignacy z Antiochii, *List do Magnezjan*, VIII,1-2, w: *Pierwsi świadkowie*, przekład A. Świderkówna, Kraków 1998, s. 121-122.

identity, essentially differentiating it from Judaism. The first sign of independence is the name given to the disciples of Jesus. The author of the Acts of the Apostles notes that in Antioch they were first called *christianoī* – Christians (Acts 11:26). Today, it is difficult to establish unambiguously who gave them this name first, the pagans or the Jews. Its introduction, however, shows that another, new term was needed to describe the disciples of Jesus. Certainly, the decisive factor was their self-awareness. “First, explains the Patrologist of Płock, the Christians themselves by their faith and life showed in Antioch that they were different from both Jews and Gentiles, and only then did a separate term to describe them appear.”²⁰ It was in this city that the earliest separation of Christianity from Judaism took place.²¹ And although the Antiochen disciples of Christ treated the old religion with respect, referring to it as a source of ideas, as can be seen in the theological thought and language of the *Letters* of St Ignatius, at the same time they chose to explicitly abandon Judaism.

Misiarczyk finds clear elements of Christian identity in the epistolography of the Bishop of Antioch. First, he draws attention to the system of faith and life, characteristic of the disciples of Jesus. In his *Letter to the Magnesians*, St Ignatius states that whoever lives according to the Jewish Law shows that he has not received grace (Mag 8:1-2)²². The Christian, therefore, should completely abandon the old law and open himself to the life that Jesus brought. “Therefore,

²⁰ L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], in: *Where did the Church come from? Around contemporary questions about the origins of Christianity*, ed. H. Seweryniak, M. Skierkowski, Płock 2011, p. 217.

²¹ See R.E. Brown, J.P. Meier, *Antiochie et Rome. Berceaux du christianisme*, Paris 1988.

²² „Be not deceived with strange doctrines, nor with old fables, which are unprofitable. For if we still live according to the Jewish law, we acknowledge that we have not received grace. For the divinest prophets lived according to Christ Jesus. On this account also they were persecuted, being inspired by His grace to fully convince the unbelieving that there is one God, who has manifested Himself by

to właśnie imieniem, ten nie należy do Boga. (...). Jest rzeczą bezsensowną mówić o Jezusie Chrystusie i zarazem żyć po żydowsku (*ioudaizein*), ponieważ to nie chrześcijaństwo przyjęło judaizm, lecz judaizm chrześcijaństwo”²⁴.

Drugim elementem tożsamości jest nowa interpretacja Starego Testamentu. W *Liście do Filadelfian* antiocheński biskup stwierdza: „Jeśli ktoś wyjaśnia wam [Pisma] według zasad judaizmu, nie słuchajcie go. Lepiej jest bowiem słuchać obrzezanego, który głosi chrześcijaństwo, niż nieobrzezanego, który żyje po żydowsku. Jeśli ani ten, ani tamten nie mówi wam o Jezusie Chrystusie, są dla mnie obaj jak kamienie i płyty grobowe, na których tylko wypisano imiona ludzi”²⁵. Ignacemu chodzi zatem o nową interpretację Starego Testamentu, wyraźnie ukierunkowaną na Chrystusa. Biskup Antiochii sugeruje, aby jedynie w taki sposób spoglądać na Pisma. Skoro chrześcijaństwo nastąpiło po judaizmie, oznacza to, że Stary Testament w żaden sposób nie może być ostateczną instancją rozstrzygającą. Jedynym kryterium staje się osoba Jezusa Chrystusa, Jego krzyż, śmierć i zmartwychwstanie²⁶. „Fakt, podkreśla L. Misiarczyk, iż niektórzy chrześcijanie w Filadelfii powoływali się na (...) «archiwa», pod którymi kryje się zapewne Stary Testament, świadczy nadal o dużym wpływie judaizmu na tamtejsze chrześcijaństwo. Miejsce i interpretacja Starego Testamentu odgrywało główną rolę w samookreśleniu się chrześcijaństwa, a także w debacie pomiędzy chrześcijaństwem a judaizmem. Zasadnicze pytanie brzmi: Do kogo należy Stary Testament? Ignacy daje początek procesowi, który poprzez mesjanistyczną interpretację proroctw starotestamentalnych w jakimś sensie przywłaszcza sobie proroków, a Jezus Chrystus staje

²⁴ Ignacy z Antiochii, List do Magnezjan, X,1.3; s. 122; zob. J. Ratzinger, Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. *Opera omnia*, t. VI/1, przekład M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015, s. 560.

²⁵ Ignacy z Antiochii, List do Filadelfian, VI,1; w: Pierwsi świadkowie, s. 133.

²⁶ Zob. L. Misiarczyk, Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii, s. 226.

having become His disciples,” urges St Ignatius, “let us learn to live according to the principles of Christianity. For whosoever is called by any other name besides this, is not of God. (...) It is absurd to profess Christ Jesus, and to Judaize. For Christianity did not embrace Judaism, but Judaism Christianity, that so every tongue which believeth might be gathered together to God.”²³

The second element of identity is the new interpretation of the Old Testament. In his *Letter to the Philadelphians*, the Antiochian bishop states that “if any one preach the Jewish law unto you, listen not to him. For it is better to hearken to Christian doctrine from a man who has been circumcised, than to Judaism from one uncircumcised. But if either of such persons do not speak concerning Jesus Christ, they are in my judgment but as monuments and sepulchres of the dead, upon which are written only the names of men.”²⁴

Ignatius is therefore concerned with a new interpretation of the Old Testament, clearly oriented towards Christ. The Bishop of Antioch suggests that this is the only way to look at the Scriptures. Since Christianity came after Judaism, this means that the Old Testament can in no way be the final decisive authority. The only criterion becomes the person of Jesus Christ, his cross, death and resurrection.²⁵ “The fact, stresses Misiarczyk, that some Christians in Philadelphia referred to (...) “archives”, under which the Old Testament is probably hidden, still proves the great influence of Judaism on the local

Jesus Christ His Son,” Ignatius of Antioch, *Letter to the Magnesians*, VIII,1-2, in: *The First Witnesses*, translated by A. Świderkówna, Cracow 1998, pp. 121-122.

²³ Ignatius of Antioch, *Letter to the Magnesians*, X,1.3; p. 122; see J. Ratzinger, *Jesus of Nazareth. Studies on Christology. Opera omnia*, vol. VI/1; online <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3836> accessed on 27.10.2021.

²⁴ Ignatius of Antioch, *Letter to the Philadelphians*, VI,1; in: *First Witnesses*; online <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3836> accessed on 27.10.2021.

²⁵ L. Misiarczyk, *Kształtowanie się tożsamości Kościoła w opozycji do judaizmu na podstawie Listów św. Ignacego z Antiochii*, [The formation of the identity of the Church in opposition to Judaism according to the Letters of St. Ignatius of Antioch], p. 226.

się głównym kluczem hermeneutycznym do właściwego rozumienia i interpretacji Starego Testamentu”²⁷.

Za przykład niech posłuży Psalm 110. Pierwszy werset tego tekstu, „Wyroczenia Boga dla Pana mego: «Siądź po mojej prawicy, aż Twych wrogów położę jako podnózek pod Twoje stopy»” (Ps 110,1), jest najczęściej przywoływanym fragmentem Starego Testamentu w całym Nowym Testamencie. Można odnaleźć aż dwadzieścia jeden cytatów lub nawiązań do tego psalmu. Spotykamy je zatem w Ewangeliach Marka, Mateusza i Łukasza, a także u św. Pawła. P. Lisicki (ur. 1966), powołując się na badania R. Bauckhama (ur. 1946), wskazuje, iż jest to pierwszy i najważniejszy tekst, wykorzystany przez chrześcijan do wyznania i określenia bóstwa Jezusa. Rzeczą zaskakująca jest to, iż poza Nowym Testamentem nigdzie go nie spotykamy. Stary Testament ani wcześniej, ani później nie przywołuje tego psalmu. Dlaczego zatem staje się on tekstem kluczowym dla chrześcijan? Zdaniem P. Lisickiego odpowiedź jest oczywista. „Tekst ten, wyjaśnia publicyście, mówi o tajemniczym Panu takie rzeczy, których Żydzi żyjący w okresie Drugiej Świątyni nie chcieli przypisać nikomu, chrześcijanie zaś przeciwnie, chcieli je przyznać Jezusowi. Tak Żydzi, jak i chrześcijanie jednakowo rozumieli obraz zasiadania po prawicy Pana. I to nie zależnie od tego, czy chodziło – jak w oryginale – o Jahwe, czy jak w tłumaczeniu greckim o Pana. Zasiadanie po prawicy oznaczało nie tylko szczególny przywilej, ale wskazywało też na równość pod względem godności i władzy! Żydzi, którzy czytali ten fragment przed Jezusem, mogli obawiać się, że kryje on w sobie potencjalne niebezpieczeństwo dla jedyności i suwerenności Jahwe. Odziedziczyli go po przodkach i uważali za pieśń Dawida. Jednak nie ma śladów, by przypisywali mu szczególne znaczenie. To właśnie, co czyniło ten ustęp niebezpiecznym w oczach Żydów – obraz dwóch Panów, Jahwe i kogoś drugiego, z których jeden zwraca się do drugiego jak równy do równego i zachęca go, by zasiadł po Jego

²⁷ Tamże.

Christianity. The place and interpretation of the Old Testament played a major role in the self-definition of Christianity, as well as in the debate between Christianity and Judaism. The fundamental question is: To whom does the Old Testament belong? Ignatius gives rise to a process which, through a messianic interpretation of Old Testament prophecies, in some sense appropriates the prophets, and Jesus Christ becomes the main hermeneutical key to the proper understanding and interpretation of the Old Testament.”²⁶

Let us take Psalm 110 as an example. The first verse of this text, “The oracle of God to my Lord: “Sit at my right hand / until I make your enemies / a footstool for your feet.” (Ps 110:1), is the most frequently quoted Old Testament passage in the entire New Testament. As many as twenty-one quotations or references to this psalm can be found. Thus we find them in the Gospels according to Mark, Matthew and Luke, as well as in St Paul. Lisicki (b. 1966), referring to the research of Bauckham (b. 1946), points out that it is the first and the most important text used by Christians to confess and define the deity of Jesus. The surprising thing is that it is nowhere to be found outside the New Testament. The Old Testament neither earlier nor later recalls this psalm. So why does it become a key text for Christians? According to Lisicki the answer is obvious. “This text, the publicist explains, says things about the mysterious Lord that the Jews living in the time of the Second Temple did not want to attribute to anyone, while the Christians, on the contrary, wanted to admit them to Jesus. Both Jews and Christians equally understood the image of sitting at the right hand of the Lord. This is true regardless of whether the original refers to Yahweh or the Greek translation refers to the Lord. Not only did sitting at the right hand of the Lord signify a special privilege, but it also indicated equality in dignity and power! The Jews who read this passage before Jesus may have feared that it hid a potential danger to Yahweh’s singularity and sovereignty. They had inherited it from their ancestors and regarded it as the song of David. Yet there is no trace of them ascribing any

²⁶ Ibid.